

Anna Paluszak-Bronka
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6494-8931>
e-mail: annapaluszak@poczta.onet.pl

O znaczeniu słowa *choroba* w poradniku Józefa Zmijewskiego

On the meaning of the word *choroba* ['disease'] in Józef Zmijewski's handbook

Abstrakt

Celem artykułu jest rekonstrukcja znaczenia słowa *choroba*, jakim posługuje się Józef Zmijewski w rękopiśmiennym opracowaniu *Metoda leczenia środkami dotąd nieużywanymi*. Na podstawie zaliczonych przez niego do jednostek chorobowych urazów, stanów, symptomów dolegliwości, procesów fizjologicznych i patofizjologicznych oraz nazw anatomicznych udowodniono, że odbiega ono zarówno od definicji choroby rejestrowanej w słownikach języka polskiego (SL, SW, SJPD), jak i jej klinicznych objaśnień z przełomu XVIII i XIX w. Przyczyny tych rozbieżności są zróżnicowane. W odniesieniu do definicji medycznych mogły one wynikać ze społeczno-utilitytarnego pojmowania choroby przez Zmijewskiego, natomiast w stosunku do objaśnień zamieszczonych w słownikach języka polskiego różnice należy tłumaczyć zarówno stanem ówczesnej wiedzy medycznej, wpływającej na definicje leksykograficzne, jak i koncepcją objaśniania znaczeń przyjętą przez leksykografów.

Słowa kluczowe: choroba, definiowanie, rękopis, Józef Zmijewski

Abstract

The aim of the article is to reconstruct the meaning of the word *choroba* [Eng. disease] as used by Józef Zmijewski in his manuscript *Metoda leczenia środkami dotąd nieużywanymi* [Eng. *A Method of Treatment with Means So Far Unused*]. On the basis of injuries, conditions, symptoms, physiological and pathophysiological processes, as well as anatomical names that Zmijewski included in disease units, it is proved that the analyzed word differs both from definitions of disease recorded in dictionaries of the Polish language (SL, SW, SJPD) and its clinical explanations from the turn of the 18th and 19th centuries. Reasons for these discrepancies are also outlined. In relation to medical definitions, they may have resulted from Zmijewski's socio-utilitarian understanding of disease, while in relation to explanations provided in dictionaries of the Polish language, these differences should be explained by the state of medical knowledge at the time, which influenced lexicographic definitions.

Keywords: illness, defining, Zmijewski's manuscript

Celem artykułu jest rekonstrukcja znaczenia słowa *choroba*, jakim posługiwał się Józef Zmijewski¹ w rękopiśmiennym opracowaniu *Metoda leczenia środkami dotąd nieużywanymi najtrudniejsze cierpienia usuwająca, Na wielu osobach sprawdzona jako nieomylna. Z dołączeniem wykazu osób uleczonych w szpitalach jako za nieuleczalnych uznanych na dowód i poparcie Metody*² (dalej: *Metoda*) z 1888 r. Na wybranych przykładach³ wykazemy, że odbiega ono od definicji *choroby* rejestrowanej w słownikach języka polskiego (SL, SW, SJPD⁴) oraz objaśnień medycznych z przełomu XVIII i XIX w., zanim pojęcie choroby w oficjalnym nurcie medycznym uległo medykalizacji⁵.

¹ O Józefie Zmijewskim nie wspominają słowniki biograficzne ani encyklopedie. Nie udało się też odnaleźć żadnych opracowań naukowych, w których opisano by jego życiorys. Przyjąwszy jednak założenie, że każde dzieło ludzkie nosi cechy jego twórcy, przejrano rękopis pod kątem zawartych w nim komentarzy odautorskich, by na ich podstawie znaleźć jak najwięcej informacji o Zmijewskim. Dzięki nim odtworzono kilka faktów z jego biografii. Zmijewski żył w XIX w., może też w pierwszych dziesięcioleciach następnego stulecia. Pochodził z rodziny szlacheckiej osiadłej na Mazowszu. Na pewno otrzymał staranne wykształcenie. W dorosłym życiu zajmował się głównie leczeniem, chociaż – jak sam pisał – do „kasty lekarskiej” nie należał, co oznacza, że nie ukończył studiów medycznych. Był naturopatą. W swojej praktyce łączył terapie naturalne ze środkami chemicznymi. Piastował też urząd w łomżyńskim oddziale Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Poza tym angażował się w działalność konspiracyjną, za co został skazany najpierw na więzienie, a później na banicję. Podczas emigracji mieszkał w Turcji (zob. Paluszak-Bronka 2018: 123–137; 2021: 115–127).

² Zabytek składa się z kilku części. W pierwszej, zwanej *Wstępem* (ss. I–XXIV), autor rozważa o zdrowiu, wymienia główne przyczyny wszelkich dolegliwości, wyjaśnia, czym jest wynaleziona przez niego *Syndonia* (mieszanka lecznicza składająca się z wielu nalewek na czystym i mocnym spiry图斯ie) oraz omawia rolę *laksacji* w leczeniu alternatywnym. Na stronach od 1. do 269. (w rzeczywistości do 169., ponieważ w paginacji nastąpił błąd i zamiast stron 168, 169 i 170 mamy odpowiednio 268, 269 i 270) znajduje się alfabetycznie ułożony (od *Absces* ‘ropień’ do *Zółtaczka*) i numerowany opis jednostek chorobowych. Łącznie jest ich 216. Autor najpierw podaje nazwę schorzenia, jego określenia synonimiczne, następnie charakteryzuje symptomy i przyczyny choroby oraz podaje zalecenia, jak należy je leczyć. Od strony 270. (w rzeczywistości od 170.) do 193. znajdują się *Dopiski*, czyli dodane opisy nowych środków terapeutycznych. Poradnik, jak podkreśla sam Zmijewski, to: „Rzecz napisana popularnie i rzeczy składające lekarstwa [...] wszystkie są znane – trucizny w nich niema – wiec bez obawy każda matka, dla utrzymania zdrowia swych dzieci i służebników, lub własnego zdrowia, powinna kupić tę książeczkę i czytać” (*Metoda* 1888: VIII–IX).

³ Konieczność skracania tekstów naukowych nie pozwala na ich pełne przytoczenie, a szkoda, ponieważ uszczuplona warstwa materiałowo-dokumentacyjna uniemożliwia czytelnikowi dokładne śledzenie podbudowanego nimi wywodu.

⁴ Wersja elektroniczna, za: <<http://doroszewski.pwn.pl>>, dostęp: 10.05.2021–12.12.2021.

⁵ *Medykalizacja* w podstawowym rozumieniu oznacza ‘stawanie się faktem medycznym’ (Nowakowski 2013: 23), dzięki temu choroba staje się zjawiskiem obiektywnym, odbiegającym od wizji laików, odrzucającym subiektywne doznania (Nowakowski 2013: 5). Definicja *medykalizacji* nie jest stała. Zmienia się wraz z rzeczywistością społeczną, zależy również od podejścia autora do biomedycznego modelu choroby. Obecnie jest to termin złożony, który precyzuje proces przenikania medycznej interpretacji do różnych obszarów ludzkiej

Choroby trapiły ludzkość od zawsze. Wywoływały one lęk, niechęć, odsuwano je poza świadomość, ale i tak dotykały każdego (por. Marczevska 2012: 7), dlatego od początku swego istnienia człowiek starał się zrozumieć ich istotę oraz pochodzenie (Brzeziński 1988: 134). Pierwotnie tłumaczył je działaniem sił nadprzyrodzonych (supranaturalizm), które w ten sposób karały człowieka za nieodpowiednie zachowanie wobec bóstw lub duchów przodków, zaniedbanie rytuałów czy złamanie określonych zasad społecznych, np. spożycie posiłku mięsnego podczas postu (Szumowski 1961: 5). Przypisywanie choroby działaniu duchów zmarłych, czarów, a nawet robactwu można znaleźć w asyryjskiej literaturze magów, a także na tabliczkach zawierających wyryte recepty na ich pokonanie (Rosiński 2001: 29).

W wiekach średnich, wraz z rozwojem religii chrześcijańskiej, za przyczynę chorób – zgodnie z nauczaniem św. Augustyna⁶ – uznano diabła, który wchodził w ciało i powodował wszelkie cierpienia trapiące człowieka (Szumowski 1961: 132). Choroba była też pojmowana jako kara za grzechy, miała zatem aspekt penitencjarny (Świtalska, Braczkowska 2001: 105) – oznaczała cierpienie dyscyplinujące. Jej konsekwencje nie zawsze dotyczyły przewinienia samego chorego. Kara mogła być zesłana za złe uczynki rodziców lub dalszych przodków, gdy rodziło się chore dziecko albo za przewinienia reprezentanta danej społeczności⁷ (Rosiński 2001: 32). Czasami Bóg obarczał człowieka tzw. chorobą niezawinioną, by poddać próbie jego wiarę (Rosiński 2001: 42).

Chociaż już Hipokrates⁸, zwany ojcem medycyny, dowodził, że każde schorzenie wynika z zaburzenia humorów w organizmie (była to tzw. humoralna koncepcja medyczna), to sposób tłumaczenia zjawisk chorobowych zgodnie z koncepcją ontologiczną, według której choroba była uważana za byt samoistny, obdarzony własną naturą, powracał w kolejnych epokach⁹. Dopiero

działalności: prawa, opieki społecznej, promocji zdrowia, bezpieczeństwa, edukacji i innych (Nowakowski 2013: 26).

⁶ Żył w latach 354–430.

⁷ Na przykład karą za grzechy Dawida – króla Izraela – była śmierć syna poczętego z cudzołóstwa (za: <<http://www.reformowani.info/cierpienie-ku-dobremu/>>, dostęp: 09.02.2021).

⁸ Żył ok. 460–370 r. p.n.e. Jego metoda leczenia polegała na obserwacji chorego, by postawić diagnozę, a następnie wprowadzić adekwatne środki terapeutyczne wspomagające naturalne procesy zdrowienia. Naczelną zasadą Hipokratesa było nieszkodzenie choremu, łac. *primum non nocere* ‘po pierwsze nie szkodzić’ (za: Hipokrates – Wikipedia, wolna encyklopedia/ dostęp: 29.12.2021).

⁹ Do dziś zachował się w wierzeniach ludowych (Marczevska 2012: 77; 2019: 25 i 28–29), poświadczony jest także w języku, np. we frazeologii: *zmora nocna, senna* ‘twór napastujący ludzi śpiących, powodujący podczas snu uczucie duszenia’, *zmora siedzi / leży komuś na pierśsiach* ‘o ciężkim oddechu chorego’ (Skorupka 1996 II: 858), w gwarach: *zmora dręczy / dusi /*

od XVII w. wraz z powstaniem szkół jatrofizycznej¹⁰ i jatrochemicznej¹¹, rozwojem metod badań naukowych opartych na empirycznym doświadczeniu oraz intensyfikacją studiów i rozkwitem anatomii (Miętkiewski 1988a: 129) i fizjologii w stuleciu następnym (Miętkiewski 1988b: 129–130) chorobę zaczęto tłumaczyć jako skutek zmian składu i budowy organizmu lub zaburzeń jego funkcji w wyniku oddziaływania zewnętrznych i wewnętrznych czynników naturalnych (Brzeziński 1988: 134). W XVIII i na początku XIX w. dominowały ciągle definicje choroby oparte na uszkodzeniach i zmianach anatomicznych organizmu, ale już kilkadziesiąt lat później (na przełomie XIX i XX w.) nastąpił proces „medykalizacji choroby”, polegający na tym, że na podstawie przesłanek profesjonalnych zaczęto rozróżniać sferę doznań psychicznych i somatycznych osoby dotkniętej schorzeniem od toczącego się w jej organizmie procesu chorobowego¹² (Płonka-Syroka 2001: 3). Oznacza to, że odtąd choroba¹³ zaczęła oznaczać patologię organizmu, przejawiającą się dysfunkcją lub niepełnosprawnością jego narządów, organów lub układów, wywołaną przez bakterie, wirusy i pasożyty (Domaradzki 2013: 18–21).

Słowo *choroba*, poświadczone w polszczyźnie pisanej od XIV w. (Boryś 2000: 66), wywodzi się z psł. dial. **chvoroba* ‘niedomaganie, niemoc, choroba’ i zostało utworzone od psł. przymiotnika **chvorǫ*¹⁴ ‘dotknięty chorobą, niezdrów, chory’ za pomocą przyrostka *-*oba* (por. Boryś 2008: 66; Brückner 2000: 183; *Słotwórstwo języka doby staropolskiej* 1996: 33; Marczevska

gniecie / trapi ‘duszenie nocne’ (Treder 1989: 87); *potłuka chodzi po ludziach* ‘o jakiegokolwiek ostrej chorobie epidemicznej’ (Dźwiogół 2004: 37) oraz w języku potocznym: *dostać ciotkę* lub *ciotka mnie odwiedziła* ‘mieć menstruację’ (Anusiewicz, Skawiński 1996: 68), *zawsze się do mnie jakaś franca przyczepi*, gdzie *franca* to ‘choroba weneryczna’ lub ‘jakakolwiek dokuczliwa choroba’ (Anusiewicz, Skawiński 1996: 61).

¹⁰ Jej przedstawiciele utrzymywali, że wszelkie zmiany chorobowe mają podłoże fizyczne, zwłaszcza mechaniczne (Szumowski 1961: 259–265).

¹¹ Jej członkowie uważali, że przyczyny chorób wynikają ze zmian składu chemicznego organizmu (Szumowski 1961: 265–268).

¹² To właśnie ten proces znalazł się w polu zainteresowań nowoczesnej, reprezentowanej przez wykształconą społeczność lekarską, medycyny. Bez wątpienia wpłynęło to na późniejsze postrzeganie choroby. Odrzucono jej interpretację potoczną, laicką, stosowaną przez znachorów, uzdrowicieli oraz ludzi niemających wiedzy i kwalifikacji akademickich.

¹³ Próby zdefiniowania choroby podejmowało wielu uczonych, głównie związanych z medycyną. Nie zakończyły się one sukcesem, ale – trzeba wyraźnie zaznaczyć – panujący obecnie pluralizm pojęciowy ma charakter czysto akademicki i jest kluczowy tylko dla praktyki klinicznej oraz organizacji medycyny (Domaradzki 2013: 5).

¹⁴ Etymologia formy prasłowiańskiej nie jest pewna. Być może należy ją wywodzić od awest. *xvara* ‘rana’, stwaniem. *swëro* ‘ból, rana’ (do dziś w języku niemieckim *Schwär(e)* oznacza ‘ropień, wrzód’), a także stind. *ivar* ‘być gorącym, gorączkować’ (Długosz-Kurczabowa 2003: 93). Zdaniem Marzeny Marczevskiej niewykluczone, że pierwotne znaczenie ‘ropiejący, bolący, skaleczony’ zostało przeniesione na cały organizm dotknięty chorobą (Marczevska 2012: 67).

2012: 67). Współcześnie objaśniane jest jako ‘nieprawidłowe, patologiczne funkcjonowanie organizmu lub jego narządów (części), którego przejawem są dolegliwości odczuwane przez ten organizm, brak zdrowia’ (WSJP; SJP PWN; USJP I 429–430), będącego reakcją na działanie czynnika chorobotwórczego (MEM 1979: 157; WSM 1996: 174), ale jeszcze na przełomie XVII i XVIII w., kiedy brakowało metod i obiektywnych narzędzi diagnostycznych, a nowoczesna wiedza medyczna dopiero się rozwijała, chorobę określano za pomocą synonimów¹⁵ ‘niemoc, słabość’ lub ‘złe zdrowie’ (SL I 256) albo tłumaczono, że jest to ‘proces patologiczny¹⁶, wyprowadzający z równowagi funkcje życiowe’, ‘brak zdrowia’, ‘słabość, niemoc, niezdrowie, niedomaganie, cierpienie’ (SW I 293). Dopiero w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego¹⁷ czytamy, że choroba to ‘proces patologiczny, objawiający się nieprawidłowym funkcjonowaniem organizmu’ (SJPD). Najogólniej rzecz biorąc, choroba była uważana za brak zdrowia¹⁸ (Węglorz 2015: 53), czyli ‘zdrowotności, stanu zdrowia’ (SL VI 865; SW VIII 419), a więc ‘stanu żywego organizmu, w którym wszystkie funkcje przebiegają prawidłowo’ (SJPD). Zdrowie zaś było wartością najważniejszą. Tak pisał o nim Józef Zmijewski: „Na co się zdadzą godności, zdolności, wykształcenie, bogactwa i wszystko. Co szczęściem zowiemy jeśli zdrowia niema! Zdrowie przeto ma wszelką wartość w sobie – wszystko inne tylko przy zdrowiu uszczęśliwiać może, czyli ze bez zdrowia, niema szczęścia, niema pomyślności, wszystko niepotrzebne” (*Metoda* 1888: I).

Zmijewski nie zalicza do chorób zgodnie z definicjami leksykograficznymi tylko i wyłącznie problemów zdrowotnych związanych z brakiem zdrowia (zdrowotności), ani o zróżnicowanej etiologii (o podłożu wirusowym, bakteryjnym, grzybiczym lub pasożytniczym), wyznaczonych przez opisy medyczne schorzeń, ale także ich symptomy, o różnej proveniencji dolegliwości¹⁹,

¹⁵ Definicje synonimiczne przeważają w SL. W SW znaczenia opisuje się – podobnie jak w SL – głównie za pomocą ciągów synonimicznych, ale pojawiają się też definicje realnoznaczeniowe, charakteryzujące się kompletnością zbioru faktów obiektywnych i doświadczalnych (Piotrowski 1994: 37).

¹⁶ Właśnie ten proces znalazł się w polu zainteresowań profesjonalnej, reprezentowanej przez wykształconą społeczność lekarską, nowoczesnej medycyny.

¹⁷ Realnoznaczeniowe opisy znaczeń notowane w SJPD można nazwać scjentyistycznymi. Charakteryzuje je: naukowość, logicyzm i racjonalizm. Definicje te mają jednak pewną wadę, otóż są one zbyt enigmatyczne i ogólnikowe, nie zawierają wielu istotnych informacji o objaśnianym wyrazie (Piotrowski 1994: 42–46).

¹⁸ Rzeczownik *zdrowie* wywodzi się od psł. złożenia **sъ – dor – v – bje*, co z kolei pochodzi od pie. rdzenia **dor-u* // **der-u* // **dr-u* ‘drzewo, drewno’. Z tego wynika, że wyraz *zdrowie* (*zdrowy*) odnosił się pierwotnie do drewna, ale w czasie swego historycznego rozwoju rozszerzył znaczenie na ‘krzepki, pełen sił’, a stąd ‘niechory’ (Boryś 2008: 736; Marczewska 2012: 68).

¹⁹ *Dolegliwość* ‘ból, cierpienie, udrczenie’ (SW I 498).

urazy²⁰, różnorodne procesy fizjologiczne i patofizjologiczne, nazwy i twory anatomiczne oraz odmienne stany fizyczne człowieka. Oto kilka wybranych przykładów z *Rejestru chorób* Zmijewskiego.

Biegunka²¹ ‘dolegliwość, objawiająca się zbyt częstym oddawaniem stolca o zmniejszonej konsystencji i zwiększonej zawartości wody’. Zmijewski, który zamieszcza biegunkę w rejestrze chorób, opisuje ją następująco: „Biegunka pochodzi z rozdrażnienia całego organizmu” (*Metoda* 1888: 15–16). Jego zdaniem może być ona źródłem wielu innych schorzeń, np. anemii: „Przyczyzna blednicy brak dostatecznego odżywiania, zbyt szybki wzrost, [...] febra, biegunka, wrzody, śluzotoki, za silne periody” (*Metoda* 1888: 2). Bez względu na jej patogenezę, Zmijewski uważa, że zwiększona liczba wypróżnień jest zawsze szkodliwa dla zdrowia: „poty i biegunka prędko wyniszczają i śmierć gotowa” (*Metoda* 1888: 141). Nazwa *biegunka* jest poświadczona w zapisach polskich od XVI w., ale jako przypadłość i związane z nią cierpienie, oznaczające przepływ płynnego pokarmu przez wnętrzości człowieka, została odnotowana już w pismach starogreckich (Zieliński 2019: 209). Według słownika Samuela Bogumiła Lindego *biegunka*, określana także jako *bieganie* i *ciekączka*, to ‘częste i niezwyčajne extrementów rzadkich przez stolca odchodzenie’ (SL I 103), natomiast w *Słowniku warszawskim* czytamy, że *biegunka*, zwana w staropolszczyźnie *bieganiem*, *biegączką*, *bieżączką* lub *ciekączką*, to ‘częsty odchód płynnych, rzadkich stolców, rozwolnienie, laksa, djaria’ (SW I 150). SJPD podaje, że jest to ‘zaburzenie żołądkowe wywołane chorobami zakaźnymi, zatruciem, niekiedy zdenerwowaniem itp., objawiające się częstymi wypróżnieniami o stolcu płynnym, nieraz zmieszonym ze śluzem i krwią’. Nazwa *biegunka* występuje również w opracowaniach medycznych: ‘*diarrhoea* – biegunka, rozwolnienie, † *ciekączka*’ (STLP 1881: 98), ‘*diarrhoea*, biegunka krwawa – dysenteria’ (SLP 1905: 553). Na podstawie samych definicji bez kontekstów użycia nie można rozstrzygnąć, czy w słownikach lekarskich jest traktowana jako dolegliwość, czy jako schorzenie. Nazwanie to pojawia się również w innych poradnikach medycznych (Wieczorkiewicz 1725: 14, 543; Perzyna 1793: 121) oraz w indeksach chorób nękających ówczesnych podróżników (Wydziałkowska 2018: 124; 2019: 55).

²⁰ *Uraz* to ‘każde obrażenie (uszkodzenie) ciała’ (SW VII 344), które prowadzi do rozstroju organizmu, a nawet śmierci.

²¹ Pochodzi od rzeczownika *biegun* ‘goniec, biegacz’, z psł. **bĕgunŭ* ‘ten, kto biega; to, co biega’ (Boryś 2008: 27–28).

W rejestrze chorób Zmijewskiego znalazła się również **brodawka**²², czyli ‘guzowaty twór anatomiczny naskórka’. Zmijewski wyróżnia dwa typy brodawek. Pierwszy to wyniosłość ponad powierzchnię skóry nazywana przez niego kurzajką: „Masć do uciszenia Brodawek na ciele, to jest kurzajek na rękę” (*Metoda* 1888: 270), drugi – tuberkuł²³: „Tuberkuły to są bąbelki, pryszczki, albo brodawki na płucach” (*Metoda* 1888: 140). Wyraz *brodawka*, notowany w polszczyźnie od XV w., według definicji słownikowych, to zmiana skórna: ‘stwardniała wyniosłość na ciele’ (SL I 168–169); ‘drobny, twarde guziczek na skórze, kurzajka’ (SW I 206), „*Verruca*, niewielka twarda i guzowata narośl pochodzenia mikrobowego o chropowatej, często półkolistej powierzchni’ (SJPD). Żaden ze słowników nie utożsamia kurzajki z tuberkułami, ale należy pamiętać, że początkowo mianem tym określano wszelkie zmiany patologiczne, przypominające wyglądem guzy. Dopiero w XIX w. zaczęto rozróżniać nienaturalne i nieprawidłowe rozrosty ze względu na ich wygląd i budowę (Zieliński 2019: 639). W znaczeniu ‘*verruca*, brodawka na skórze’ notują STLP (1881: 403 i 430) oraz STL (1905: 556). Identycznie słowo to objaśnia Apolinary Wieczorkiewicz (1725: 466).

Brzemiennosc²⁴, czyli ‘stan w życiu kobiety związanej z rozwojem płodu w jej organizmie od momentu zapłodnienia do porodu, ciąża’, w przeciwieństwie do wcześniej omówionych *biegunki* i *brodawki*, nie jest przez Zmijewskiego wprost nazwana chorobą. Jednak umieszczenie jej w poradniku i wymienienie wśród innych schorzeń dowodzi, że autor *Metody* traktuje ją jako poważną niedyspozycję, podczas której mogą pojawić się inne choroby wpływające negatywnie na przebieg ciąży, nieuwarunkowane stanem kobiety ciężarnej, ale rozwijające się lub zaostrzające podczas jej trwania: „Brzemiennosc, w której bywają dolegliwości np. obstrukcja; na to używać potraw dających się strawić” (*Metoda* 1888: 25); „Jeżeli w brzemiennosci puchną nogi – należy pończochy płocienne dość ciasne naciągać” (*Metoda* 1888: 26). Nazwa *brzemiennosc* notowana w polszczyźnie od XV w. (WSJP), oznaczała ‘brzemia noszenie, zajście płodem, ciężarność, ciążę’ (SL I 181). W SW (I 218) i SJPD ‘okres i czas noszenia płodu w łonie matki, ciążę’.

²² Psł. **bordavka* / **bordavica* ‘guzowata narośl na skórze ludzkiej lub zwierzęcej, też na roślinie’, co z kolei z psł. *borda* (broda) ‘duża guzowata narośl na skórze porośnięta włosami, wyglądem przypominająca brodę’ (Borys 2008: 39).

²³ *Tuberkuł* ‘patol. gruzełek gruźliczy’, łac. *tuberculum* (SW VII 163), innymi słowy ‘guz gruźliczy’ (*Mianownictwo anatomiczne* 1989: 56 i 233).

²⁴ *Brzemiennosc* to rzeczownik odprzymiotnikowy (od *brzemienny*) z formantem *-osc* (*Słotwórstwo języka doby staropolskiej* 1996: 83). Natomiast *brzemienny* wywodzi się od *brzemie*, psł. **bermę*, **bermene* ‘noszenie, ciężar noszony, płód’ (Borys 2008: 43).

Nazwę rejestrują słowniki medyczne z XIX (STLP 1881: 431) i z początku XX w. (SLP 1905: 557). Obecnie w nomenklaturze lekarskiej, jako przestarzała, nie występuje.

Zmijewski do chorób zalicza także *ciecz*²⁵ z *uszu*, czyli ‘wydzielinę (płynną substancję) wyciekającą z przewodu słuchowego, spowodowaną jego uszkodzeniem lub chorobą’. Autor *Metody* nie precyzuje, o jakim wysięku pisze w poradniku²⁶. Być może nie różnicował ich ze względu na posiadaną przez niego wiedzę. Notuje tylko nazwę, a tuż po niej zalecenia, jak postępować w przypadku tej dolegliwości: „Ciecz z uszu. Wpuszczać ocieploną wodę Saturniową kilka razy dziennie, nosić w uszach watę i co trzeci dzień pić The-Chambard” (*Metoda* 1888: 27). Słowniki języka polskiego w znaczeniu medycznym słowa tego nie notują. *Ciecz* pojawia się w nich w sensie ogólnym ‘płyn’ (SL I 291; SW I 322) lub ‘ciało ciekłe, płynne’ (SJPD). STLP nie rejestruje leksemu, a w SLP wymienia bez objaśnienia *ciecz błędnikową, przybłędnikową i słuchową* (1905: 563).

*Oparzelina*²⁷ to ‘uraz objawiający się zaczerwienieniem i obrzękiem skóry, występującym na skutek działania wysokiej temperatury’. Zmijewski zaleca, by „Oparzeliny, po oblaniu wodą lekko przygotowaną np. 5. gram kamienia piekielnego, gdy już wsiąkną, smarować olejkami saturninowym” (*Metoda* 1888: 117). Jako ‘zmiany chorobowe w ciele powstałe pod wpływem ognia, wrzącej cieczy lub silnych promieni słonecznych, oparzenie’ notuje SL (IV 522). Według SW (III 788) jest to ‘miejsce na ciele oparzone ukropem’, a SJPD definiuje jako ‘zaczerwienienie i obrzęk skóry powstały w wyniku oparzenia’. Nazwa została poświadczona w STLP (1881: 472) i w SLP (1905: 637) ‘*adustus corporis locus* ‘oparzelina’.

*Periody miesięczne*²⁸, czyli ‘okresowe krwawienie miesięczne’ zalicza Zmijewski do chorób kobiecych: „Choroby kobiece opisane po szczególe pod Anemia, Hystrya, upławy, menstruacye czyli periody miesięczne” (*Metoda* 1888: 53); „Menstruacye, miesięczne periody zatrzymane” (*Metoda* 1888:

²⁵ Postać *ciecz*, znana od XIX w., zastąpiła wcześniejszą *ciecza* (XVIII w.) ‘płyn’. Pochodzi albo od czasownika *ciekać* (Brückner 2000: 61), albo *ciec* ‘płynąć’ (Boryś 2008: 79).

²⁶ Mogą być różne wysięki, w zależności od choroby, która je wywołała (<<https://www.medonet.pl/choroby-od-a-do-z/najczestsze-objawy-chorobowe,wydzielina-z-ucha,artykul,1577467.html/>>, dostęp: 17.02.2021).

²⁷ *Oparzelina* to formacja od czasownika przedrostkowego *oparzyć* + *-lina* (rozszerzony sporadycznie lub pod wpływem wschodniosłowiańskim formant *-ina*, por. *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej* 1996: 184), co z *parzyć* ‘powodować bolesne przypieczenie skóry’ z psł. **pariti* ‘powodować, że coś ulega działaniu wilgoci i ciepła, ogrzewać, okładać czymś gorącym, oblewać wrzątkiem’ (Boryś 2008: 414).

²⁸ Łac. *periodus* ‘okres’, z gr. *periodos* ‘obchodzenie, okrężna droga, obieg, cykl, okres’ (Kopaliński 2000: 384; WSJP).

102). SW (IV 115) definiuje ‘miesiączka’, a SJPD inaczej *menstruacja*, *miesiączka* ‘okresowe fizjologiczne krwawienie z macicy, zazwyczaj co cztery tygodnie’ (SJPD). STLP i SLP nie notują *periodów miesięcznych*.

W indeksie chorób Zmijewskiego występuje także *pocenie się nóg*²⁹, to jest ‘nadmierna potliwość stóp’³⁰: „Pocenie się nóg; Jest to przykra cuchnąca choroba” (*Metoda* 1888: 121), na którą autor poradnika zaleca moczenie nóg w odwarze z pączków sosnowych oraz zachowanie ich w czystości. Jednocześnie podkreśla, że nie należy hamować nadmiernej potliwości, ponieważ może ona spowodować choroby różnych organów: „nietłumic tych potów, bo jeśli są hemoroidalne, mogą uderzyć na płuca, serce, mózg, i inne części organizmu” (*Metoda* 1888: 121). Słowniki języka polskiego notują *pocenie (się)* jako rzeczownik odczasownikowy od *pocić* (SL IV 764; SW IV 296). W *Słowniku warszawskim* pojawia się dodatkowo informacja, że *nadmierne pocenie się* to termin medyczny (SW IV 296). STLP rejestruje samo ‘pocenie się’ (1881: 480), a SLP – ‘pocenie nadmierne stóp’ (1905: 652).

Do ‘procesów fizjologicznych charakteryzujących się mimowolnym wytryskiem nasienia męskiego podczas snu’ należy notowana przez twórcę *Metody polucja*³¹. Zmijewski nie objaśnia znaczenia słowa, zaleca tylko, by na „Polucye: Spać na twardem, pic wodę balsamaicznie-zywniczną. Części rodne obmywać chłodną wodą. Pić małą dozę np lyczeczkę Syndonii w herbacie wieczornej” (*Metoda* 1888: 122). Polucje uważa za niebezpieczne dla zdrowia, gdyż tak jak onanizm, bardzo osłabiają organizm, przez co młody mężczyzna staje się apatyczny, niezdolny do jakiegokolwiek działania. W leksykonach języka polskiego leksem jest objaśniany jako ‘mimowolny upływ nasienia męskiego podczas snu, łac. *pollutio*’ (SW IV 542), ‘mimowolny wytrysk nasienia podczas snu, któremu towarzyszą marzenia erotyczne; zmaza nocna’ (SJPD). Słowniki medyczne rejestrują *pollutio* ‘zmaza nocna’ (STLP 1881: 295) i ‘zmaza’ (SLP 1905: 382).

Innym schorzeniem wymienionym w katalogu Zmijewskiego, objawiającym się złym samopoczuciem wywołanym nadmiernym lub częstym spożyciem dużej ilości alkoholu, jest *przepicie*³², na które autor *Metody* poleca:

²⁹ *Pocenie (się)* ‘wydalanie potu’ to gerundium od *pocić się* ‘wydalać pot, pokrywać się potem’ + *-enie*, co z *pot* – psł. **potъ* ‘coś piekącego’ (Borys 2000: 470; *Słownictwo języka doby staropolskiej* 1996: 234).

³⁰ Może być wywołana burzą hormonalną, nerwicą, dziedzicznymi skłonnościami dotyczącymi zaburzeń przemiany materii, niezdrowym stylem życia lub dietą (za: <<https://www.medonet.pl/zdrowie/zdrowie-dla-kazdego,nadmierna-potliwosc-stop,artykul,1664136.html/>>, dostęp: 17.02.2021).

³¹ Późn. łac. *pollutio* ‘skalanie, nieczystość’, z łac. *polluere* ‘skazić, zbrudzić’ (Kopaliński 2000: 397–398).

³² Formacja od przedrostkowego *przepić* ‘wypić dużą ilość’, z psł. **piti* ‘pić’ (Borys 2008: 426).

„Przepicie. Szklanka lub dwie wody sodowej [...] Kto nazbyt zużył alkoholu, niech poty co dwie minuty pije wodę choćby dla trzech lub 4^{ech} womitów po sobie idących, po czym szklanka ciepłej herbaty, lub rumianku, uwolni go od czczości” (*Metoda* 1888: 123). SL nie notuje hasła, ale leksem *przepicie* pojawia się w cytatach pod *przepić* ‘nad siły pić, miarę przebrać’ (IV 1125). W SW (V 159) jest definiowane jako: ‘czynność od przepić’, w cytacie: „Chorować z przepicia”, a w SJPD ‘stan wywołany nadmiernym spożyciem alkoholu’ (SJPD). STLP i SLP nie notują leksemu.

Zgniecenie³³ to ‘rana powstała w wyniku mocnego ucisku, przygniecenia, zmiżdżenia’³⁴. Zmijewski nie objaśnia znaczenia nazwy i odsyła czytelnika do opisu *skaleczenia*: „Zgniecenie: patrz skaleczenia N° 171.” (*Metoda* 1888: 166) i zaleca, by „miejsca cierpiące”, czyli „Skaleczenia, zgniecenia, rany świeże” okładać i przemywać roztworem przygotowanym z przegotowanej i ostudzonej wody z jedną łyżeczką sydonii (*Metoda* 1888: 13). *Zgniecenie* jako termin medyczny został potwierdzony po raz pierwszy w XVI w. Notuje go Lucyna Jankowiak w zestawieniu ‘zgniecenie macicy’ z herbarza Stefana Falimirza, ale nie charakteryzuje dokładnie, na czym polega zgniecenie tego narządu. Objasnia ogólnie, że jest to ‘jakaś dolegliwość’ lub ‘choroba macicy’ (Jankowiak 2005 I: 44). Dopiero Stanisław Roguski wyjaśnia, że: „gdy ciało gęstszym robimy, przykładając z wierzchu inną się ściskającą go, nazywa się to zgięciem a. zgnieceniem” (za: SL VI 909). Słowa tego w znaczeniu medycznym nie notują słowniki języka polskiego. Występuje w STLP (1881: 534) i SLP (1905: 757).

Przytoczone przykłady świadczą, że autor *Metody* inaczej niż podają leksykografowie, definiował *chorobę*. Dla Zmijewskiego oznaczała ona **każdą niedyspozycję o podłożu somatycznym lub psychicznym, wykluczającą człowieka z normalnego funkcjonowania**³⁵, zakłócającą swoisty porządek społeczny (*social order*), w którym pojęcie sukcesu wyznaczała aktywność człowieka (Piątkowski 2001: 12). To społeczno-utilitytarne podejście do choroby powodowało, że termin ten autor *Metody* stosował

³³ Jest to gerundium od *zgnieść*, co z *gnieść* ‘przyciskać mocno, zgniatać, ugniatać, miażdżyć’, z psl. **gnesti* ‘gnieść, uciskać’, od pie. pierwiastka **gen-* ‘ściskać, szczypać, zgniatać’ (Boryś 2008: 168).

³⁴ Według Ludwika Perzyny rany, czyli „rozłączenie ciała na którymkolwiek miejscu” mogą powstawać w wyniku uderzenia tępym lub ostrym narzędziem, potłuczenia, przygniecenia lub pogruchotania. Wszelkie potłuczenia i pogniecenia zaleca leczyć (goić) powoli, bez pośpiechu (Perzyna 1793: 292–293).

³⁵ Można dodać, że według wierzeń ludowych człowiek chory, to człowiek skalany, przez co podlegał wyłączeniu z normalnego życia do czasu, gdy za pomocą różnych działań, w szczególności magicznych, choroba została odesłana do miejsca, z którego przybyła (Marczewska 2012: 9).

w odniesieniu do wszelkiego rodzaju cierpień i przypadłości, które uniemożliwiały człowiekowi wykonywanie codziennych czynności. Należały do nich, obok chorób zgodnie z ich leksykograficznymi definicjami, symptomy rozmaitych dolegliwości (*biegunka, ból biodra, w krzyżach, oczek, mdłości, wiatry, wzdęcia*), różnego typu urazy, do których zalicza się okaleczenia cieplne (*odmrożenie, odziębienie, oparzelina, zgorzelina*), urazy chemiczne (*przepicie, zatrucie trunkami*), uszkodzenia ciała (*postrzał, skaleczenie, wywichnięcie, zgniecenie, złamanie kości*). Poza nimi w spisie chorób sporządzonym przez Zmijewskiego znajdują się procesy fizjologiczne, tj.: *periody, ząbkowanie* i patofizjologiczne: *ciecz z uszu, pocenie się nóg, womity*, nazwy anatomiczne: (organów) *macica, żołądek*; (tworów) *brodawka* oraz stany: *brzemienność, duszność, wychudnięcie, wycieńczenie*.

Takie ujęcie choroby odbiegało także od jej biomedycznego paradygmatu, skupionego na procesie patologicznym toczącym się w organizmie. Autor *Metody*, który nie deprecjonuje stanów i odczuć pacjenta, wykracza poza jej przyrodniczo-naukowe zawężenie, dzięki czemu choroba jawi się w *Metodzie* jako zjawisko złożone, głęboko wpływające na życie człowieka (Kwiatkowski 2001: 18) i odnosi się do wszystkich anomalii anatomicznych lub fizjologicznych, powodujących poczucie dyskomfortu lub dających objawy bólowe, nękających człowieka i utrudniających czy wręcz udaremniających mu zwyczajną aktywność.

Różnice w definiowaniu choroby przez Zmijewskiego w odniesieniu do objaśnień medycznych mogły wynikać:

- a) ze społeczno-uitylitarne go pojmowania przez autora *Metody* choroby, wedle której jest to każde zakłócenie normalnego funkcjonowania człowieka w społeczeństwie. Rozumienie to było powszechne w XVIII i jeszcze na początku XIX w. Poświadczają je relacje i zapisy z tego okresu (Węglorz 2015: 131; Wieniawska 209: 242–243; Marczeńska 2012: 9). Tak charakteryzowali chorobę Jędrzej Krupiński w 1774 r.: „Choroba, stan taki ciała, w którym różne działania, inszym razem z łatwością wykonane, więcej z taką łatwością wykonać się nie może” (za: SL I 256) i Ludwik Perzyna: „Choroba nie iest co inszego, iak odmienienie albo poruynowanie czynności ciała, bądź to iedney tylko, bądź też wielu razem” (Perzyna 1793: 31). Co ciekawe, ujęcie to jest zgodne z wyrażoną dopiero w XX w. przez amerykańskiego socjologa Talcotta Parsona koncepcją choroby, według której jest to każdy stan uniemożliwiający jednostce normalne funkcjonowanie w społeczeństwie (Domaradzki 2013: 12);
- b) z posiadanej przez Zmijewskiego wiedzy medycznej i umiejętności zaobserwowania objawów chorobowych. Kiedy nie potrafi się odróżnić

poszczególnych schorzeń, na co zwrócił uwagę Stanisław Spittal, za samoistne choroby uważa się ich symptomy³⁶ (za: Buława 2019: 35);

- c) z poglądów autora poradnika na medycynę nurtu oficjalnego, która doprowadziła do medykalizacji choroby. Wiadomo, że Zmijewski interesował się wszelkimi nowinkami medycznymi, śledził wpisy w czasopismach medycznych oraz gazetach codziennych³⁷, ale sam – jak nazywał lekarzy akademickich – do „kasty lekarskiej nie należał”. Świadczą o tym następujące jego wpisy:

Sporządziliście Kodex leczniczy «Codex medicamentarius» i leczenie wszyscy podług niego. Wszędzie jednakowo i dlatego bezskutecznie. Ztąd wnosimy, że jesteście kastą, która dla robienia sobie pozycyi i wziętości ma Kodeks, dla zasłony, i gdy pacjent w Waszey ręce zamiast żyć, umiera, wy powołujecie się na wasz „Kodeks”, dowodząc receptami, że chory był leczony „prawidłowo”, a umarł [...] Obluda!!! (*Metoda* 1888: VI);

Duma niepozwała przyznać się do nieuctwa, ale robienie wizyt fałszywych, zapisywanie recept szkodliwych, a nigdy pomocnych, to nic wstydu nierobi. Dziwne upodobania ludzi należących do kasty. Gdyby metoda tu opowiadana, po szpitalach zaaplikowaną została, wtedy wątpię, czy byłby kto w nich dłużej nad dni 40, a w nieuleczalnych, może trzech na stu staliby się dożywnymi mieszkańcami murów w których opatrują cierpienia niedołągów i nieuleczalnych (*Metoda* 1888: XX);

- d) autor poradnika był naturopatą (Paluszak-Bronka 2021: 115–127), który na zdrowie człowieka spoglądał holistycznie, a nie z punktu biomedycznego, skupiającego się na procesie patologicznym.

³⁶ Na zjawisko traktowania objawów jako właściwych chorób w dawnej medycynie oficjalnego nurtu zwróciła uwagę także Iwona Steczko (2002: 399). Podobnie wyglądało to w medycynie ludowej. W literaturze etnograficznej można znaleźć informacje, że do samoistnych chorób zaliczano: kaszel, ból głowy lub biegunkę (Buława 2019: 34–35).

³⁷ Interesował się nowinkami medycznymi publikowanymi na łamach czasopism codziennych i nierzadko zalecał je w swoim poradniku. Oto przykłady: „Kuryer Poranny N^{er} 136. publikuje srodek przeciw Migrenie: łyżeczkę soli kuchennej popic wodą: (Doktor Rabow) notują do wypróbowania” (*Metoda* 1888: 106); „Ze sprawozdań Miszyonarskich Tom VI. Ma Rany w Róży. Liście z rośliny zwanej Psi język” (*Metoda* 1888: 185); „Podług Piasta czyli Pamiętnika Technologicznego. Woda Zywiczna. Pije się bez żadnego niebezpieczeństwa, na czczo 1. Szklankę a drugą wieczorem można pić” (*Metoda* 1888: 172); „Z Gazety Dziennik dla Wszystkich z roku 1891. z Miesiąca Kwietnia wyczytałem jakoby radykalne Lekarstwo na Gosciec” (*Metoda*, dodatek b.pag.). Zmijewski w *Dopiskach* do *Metody* streszcza głównie teksty Jerzego Berkeleya: „Biskup w pobożnym wieku był zdrowy i wesoły jakby młody człowiek, popijał sobie wodę: Jerzy Berklej” (*Metoda* 1888: 174–175); „Tegóż o wścieklicznie” (*Metoda* 1888: 175); o właściwościach korzenia kobyłaka (*Metoda* 1888: 175), o sposobie radzenia sobie z kokluszem dziecięcym (*Metoda* 1888: 175–176); liszajami (*Metoda* 1888: 176); biegunką (*Metoda* 1888: 176); podaje za nim jak przyrządzić Eliksir Garusa (*Metoda* 1888: 176); napój imbirowy (*Metoda* 1888: 176–177).

W odniesieniu do objaśnień zamieszczonych w słownikach języka polskiego różnice w pojmowaniu choroby można tłumaczyć:

- a) stanem ówczesnej wiedzy medycznej wpływającej na definicje leksyko-graficzne. Początkowo uważano ją za brak zdrowia i objaśniano synonimicznie jako 'niemoc, słabość, złe zdrowie' (SL I 256) albo 'brak zdrowia', 'słabość, niemoc, niezdrowie, niedomaganie, cierpienie' (SW I 293). Wraz z rozwojem nauk biomedycznych, metod i obiektywnych narzędzi diagnostycznych, pojęcie choroby uległo medykalizacji, a to z kolei wpłynęło na jej nowe zdefiniowanie. Choroba zaczęła oznaczać 'proces patologiczny, objawiający się nieprawidłowym funkcjonowaniem organizmu' (SW I 293; SJPD);
- b) koncepcją objaśniania hasła, np. dla W. Doroszewskiego istotny był scjentyzm (jako miernik sądów o rzeczywistości) oraz wiara w moc logicznego rozumowania (Piotrowski 1994: 46), a to z kolei miało wpływ na kształt opisu znaczeń nie tylko terminów medycznych w słowniku. Te ostatnie zawierają najważniejsze informacje zgodne z dominującym w medycynie poglądem na temat choroby. Takie pojmowanie jest niewystarczające, zbyt surowe i hermetyczne, gdyż pacjent ze swoimi odczuciami schodzi na plan dalszy.

Reasumując, klasyczne minimalistyczne definicje słownikowe, z natury podające cechy konieczne, nie zawsze są wystarczające, by przedstawić pełne znaczenie, nie oddają bowiem całego spectrum choroby, są nieprecyzyjne, można nawet powiedzieć, że są tylko pewnym uproszczeniem jej znaczenia. Dlatego bardzo istotne są badania wymagające oparcia w danych tekstowych (Woźniak 2011: 71). Innymi słowy, żeby otrzymać kompletny opis, jak uważa Jurij D. Apresjan, konieczna jest obserwacja kontekstów (2000: 7). Bazując na danych kontekstowych można te leksykalne definicje uszczegółowić i tym samym dać możliwie pełny opis znaczenia, jakie miało słowo w przeszłości.

Skróty literatury

- MEM – *Mała encyklopedia medyczna*. Red. T. Roźniatowski
SJPD – *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski (<http://doroszewski.pwn.pl>)
SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN* (<http://sjp.pwn.pl>)
SL – Linde S.B.: *Słownik języka polskiego*
SLP – *Słownik lekarski polski* (1905)
STLP – *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* (1881)
SW – Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W.: *Słownik języka polskiego*
USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz
WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*. Red. P. Źmigrodzki (<http://www.wsjp.pl>)
WSM 1996 – *Wielki słownik medyczny*. Red. T. Widlak-Piernikowa (1996)

Inne skróty

awest.	– awestyjski
b.pag.	– bez paginacji
dial.	– dialektyczny
gr.	– grecki
lek.	– lekarski
łac.	– łaciński
patol.	– patologiczny
pie.	– praindoeuropejski
późn.	– późny
psł.	– prasłowiański
stind.	– staroindyjski
stwniem.	– staro-wysoko-niemiecki

Symbole

†	– forma / postać staropolska
*	– forma / postać (rekonstruowana)
°	– objaśnienie znaczenia

Literatura

- Anusiewicz J., Skawiński J. (1996): *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa–Wrocław.
- Apresjan J.D. (2000): *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Przekład Z. Kozłowska i A. Markowski. Wrocław.
- Boryś W. (2008): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Brückner A. (2000): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Brzeziński T. (1988): *Rozwój poglądów na istotę choroby*. [W:] *Historia medycyny*. Red. T. Brzeziński. Warszawa, s. 134–157.
- Buława M. (2019): *Nazwy chorób w gwarach polskich*. Kraków.
- Długosz-Kurczabowa K. (2003): *Nowy słownik etymologiczno-historyczny*. Warszawa.
- Domaradzki J. (2013): *O definicjach zdrowia i choroby*. „Folia Medica Lodziensia” 40/1, s. 5–29.
- Dubisz S. (2003): *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. I–IV. Warszawa.
- Dźwigoł R. (2004): *Polskie słownictwo mitologiczne*. Kraków.
- Jankowiak L. (2005): *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza. Początki polskiej terminologii medycznej*. T. I. Warszawa.
- Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. I–VIII. Warszawa.
- Kopaliński W. (2000): *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Warszawa.
- Kwiatkowski W. (2001): *O hermeneutycznym znaczeniu choroby*. [W:] *Choroba jako zjawisko społeczne. Studia z dziejów kultury medycznej*. T. 4. Red. B. Płonka-Syroka. Wrocław, s. 18–28.
- Linde S.B. (1807–1814): *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Warszawa.
- Mała encyklopedia medyczna* (1979). Red. T. Roźniatowski. Warszawa.
- Marczewska M. (2012): *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*. Kielce.
- Mianownictwo anatomiczne* (1989). Red. R. Aleksandrowicz. Warszawa.

- Miętkiewski E. (1988a): *Dalszy rozwój anatomii i fizjologii w okresie oświecenia*. [W:] *Historia medycyny*. Red. T. Brzeziński. Warszawa, s. 129–130.
- Miętkiewski E. (1988b): *Początki fizjologii jako samodzielnej nauki*. [W:] *Historia medycyny*. Red. T. Brzeziński. Warszawa, s. 130–133.
- Nowakowski M. (2013): *Medykalizacja we współczesnych społeczeństwach. Studium literatury przedmiotu*. Lublin (niepublikowana rozprawa doktorska, dostępna online: <https://www.umcs.pl/pl/szukaj-redirect,51763.html>).
- Paluszak-Bronka A. (2018): *Co można powiedzieć o autorze na podstawie jego rękopisu? Rozważania językoznawcy*. „Prace Językoznawcze” XX, nr 3, s. 123–137.
- Paluszak-Bronka A. (2021): *Znajomość biografii autora dzieła a badania historycznojęzykowe*. „Studia Językoznawcze”. T. 20, s. 115–127.
- Perzyna L. (1793): *Lekarz dla Włoscian, Czyli Rada Dla Pospolstwa W chorobach i dolegliwościach naszymu Kraiowi właściwych, albo po większej części przyswojonych. Każdemu naszego Kraiu Mieszkańcowi do wiadomości potrzebna*. Kalisz.
- Piątkowski W. (2001): *Socjologia choroby. Analiza wybranych koncepcji badawczych*. [W:] *Choroba jako zjawisko społeczne. Studia z dziejów kultury medycznej*. T. 4. Red. B. Płonka-Syroka. Wrocław, s. 11–17.
- Piotrowski T. (1994): *Z zagadnień leksykografii*. Warszawa.
- Płonka-Syroka B. (2001): *Wstęp*. [W:] *Choroba jako zjawisko społeczne. Studia z dziejów kultury medycznej*. T. 4. Red. B. Płonka-Syroka. Wrocław, s. 3–8.
- Rosiński F. (2001): *Stosunek Starego Testamentu do choroby*. [W:] *Choroba jako zjawisko społeczne. Studia z dziejów kultury medycznej*. T. 4. Red. B. Płonka-Syroka. Wrocław, s. 29–42.
- Skorupka S. (1996): *Słownik frazeologiczny*. T. I–II. Warszawa.
- Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski (1958–1969). T. I–XI. Warszawa. Online: <https://doroszewski.pwn.pl>
- Słownik lekarski polski* (1905). Oprac. z polecenia Towarzystwa Lekarsk. Krakowskiego Profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego, Doktorowie: T. Borowicz, S. Ciechanowski, S. Domański, L. Kryński przy współudziale Tow. Lek. Warszaw., Wydziału Lek. Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu, oraz wielu lekarzy i przyrodników polskich. Kraków.
- Słownik terminologii lekarskiej polskiej* (1881). Oprac. przez Komisję terminologiczną Towarzystwa lekarskiego krakowskiego złożoną z Drów S. Janikowskiego i J. Oettingera Proff. w Wydziale lek. Uniw. Jag. i Dra A. Kremera przy współudziale Prezesa Akademii Umiejętności Prof. Dra J. Majera i wielu Lekarzy i Przyrodników polskich. Kraków. Online: <https://www.sbc.org.pl/publication/37760>.
- Słotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*. Red. K. Kleszczowa. (1996). Katowice.
- Steczko I. (2002): *Mietnica, kaduk, boża kaźń, czyli o nazwach epilepsji w XV i XVI wieku*. „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” I, s. 387–402.
- Szumowski W. (1961): *Historia medycyny*. Warszawa.
- Świtalska A., Braczkowska B. (2001): *Wpływ choroby na życie i twórczość Ludwika van Beethovena*. [W:] *Choroba jako zjawisko społeczne. Studia z dziejów kultury medycznej*. T. 4. Red. B. Płonka-Syroka. Wrocław, s. 105–109.
- Treder J. (1989): *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*. Wejherowo.
- Węglorz J. (2015): *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Toruń.
- Wieczorkiewicz A. (1725): *Compendium Medicum Auctum To iest Krotkie Zebranie y opisanie Chorob, Ich różności, przyczyn, znaków, sposobow do leczenia, Także różnych sposobow robienia Wodek, Olejkow, Iulepow, Syropow, Konfitur, Maści, Plastrow &c. y różnych osobliwych rzeczy: Na Siedm Traktatow Rozdzielone / Y teraz świeżo przez tegoż Authora z errorow Typograficznych expurgowane, Z przydatkiem osobliwych Chorob tak męskich,*

- iako y Białogłowskich, y Dziecinnych. Dla większej wygody ludzkiej Przedrukowane Roku Pańskiego 1725 w Drukarni Jasney Gory Częstochowskiej.* Częstochowa.
- Wielki słownik języka polskiego PAN. Red. P. Żmigrodzki (2007). Kraków. Online: <http://www.wsjp.pl>
- Wielki słownik medyczny. Red. T. Widłak-Piernikowa (1996). Warszawa.
- Wieniawska A. (2009): *Choroby układu oddechowego w polskich osiemnastowiecznych poradnikach medycznych. Diagnostowanie, przebieg i leczenie.* [W:] *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku.* Red. A. Karpiński, Warszawa, s. 233–278.
- Woźniak E. (2011): *Z warsztatu badacza semantyki historycznej – uwagi o metodzie i źródłach.* [W:] *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy.* Red. B. Dunaj i M. Rak. Kraków, s. 71–79.
- Wydziałkowska P. (2018): *Epidemie jako kategoria społeczna i prywatna w wybranych relacjach z podróży polskich podróżników.* [W:] *Acta Urobori – w kręgu epidemii II.* Red. M. Dąsał. Wrocław, s. 123–133.
- Wydziałkowska P. (2019): *Choroby epidemiczne wśród Radziwiłłów w XVIII wieku. Egzemplifikacja zagadnienia na podstawie źródeł ego-dokumentalnych – wstęp do badań.* [W:] *Acta Urobori – w kręgu epidemii II.* Red. M. Dąsał. Wrocław, s. 49–64.
- Zieliński K.W. (2019): *Słownik pochodzenia nazw i określeń medycznych. Antyczne i nowożytnie dzieje chorób w ich nazwach ukryte.* Opieką filologiczną w zakresie hellenistyki i indoeuropeistyki objęła H. Zalewska-Jura. Bielsko-Biała.

Strony internetowe

<http://www.wsjp.pl>

<http://sjp.pwn.pl>

<http://doroszewski.pwn.pl>

Hipokrates – Wikipedia, wolna encyklopedia

<http://www.reformowani.info/cierpienie-ku-dobremu/>

<https://www.umcs.pl/pl/szukaj-redirect,51763.html>

<https://www.sbc.org.pl/publication/37760>

<https://www.medonet.pl/choroby-od-a-do-z/najczestsze-objawy-chorobowe,wydzielina-z-ucha,artykul,1577467.html/>

<https://www.medonet.pl/zdrowie/zdrowie-dla-kazdego,nadmierna-potliwosc-stop,artykul,1664136.html/>

Źródło

Zmijewski Józef (1888): *Metoda leczenia środkami dotąd nieużywanymi najtrudniejsze cierpienia usuwająca, Na wielu osobach sprawdzona jako nieomylna. Z dołączeniem wykazu osób uleczonych w szpitalach jako za nieuleczalnych uznanych na dowód i poparcie Metody.* Rękopis znajduje się w prywatnych zbiorach rodziny Bednarczuków – znanych i cenionych działaczy regionalnych z Przasnysza. Od Mariusza Bednarczuka otrzymałam kserokopię tego zabytku.